

Piotr Sobotka

Instytut Sławistyki PAN

Zmiana semantyczna

I. Wprowadzenie

Podczas gdy semantyka synchroniczna jest nauką o znaczeniu jednostek języka i ich wzajemnych relacjach, to semantyka diachroniczna zajmuje się zmianą znaczenia. Obie te perspektywy są ze sobą nieporównywalne, ponieważ operują na innych wartościach. Termin *zmiana semantyczna* w aspekcie procesualnym odnosi się do przesunięć wartości jednostek językowych. Zdefiniowanie terminu *zmiana semantyczna* powoduje przeróżne komplikacje i wikła się w trudności, jakie rodzi zdefiniowanie podstawowego terminu, czyli *znaczenia*, np. jeśli znaczenie traktuje się jako wzajemną relację między nazwą z jej odniesieniem a sensem, to o zmianie znaczenia można mówić wówczas, gdy nowej nazwie zostanie nadany sens i/lub nowemu sensowi zostanie przyporządkowana nazwa (por. Ullmann 1959: 171). Tak rozumiane zmiany znaczeniowe mogą być analizowane w dwóch porządkach: w aspekcie semajologicznym bądź onomajologicznym.

Punktem wyjścia obserwacji o charakterze semajologicznym jest aspekt formalny znaku rozpatrywany jako wartość stała, czego konsekwencją jest pomijanie w tym ujęciu zmian fonologicznych. Badania semajologiczne koncentrują się na przesunięciach znaczeniowych powiązanych z określoną formą, por. **po-jęti > pojąć* od 'pochwycić' do 'zrozumieć'. Z kolei w aspekcie onomajologicznym jako wartości stałe traktowane są pojęcia abstrakcyjne, a badania semantyczne prowadzone w tym nurcie koncentrują się na poszukiwaniu form odpowiadających pojęciom lub ich zanikowi, np. 'zrozumieć' może być współcześnie wyrażane za pomocą wyrazów *pojąć*, *uchwycić*, *zrozumieć*, natomiast w okresie staropolskim do tego pola należały również: *osięgnąć*, *porozumieć*, *wrozumieć*, *ufacić*, *urozumieć*, a być może także *pościęgnąć* (skoro *niepościęły* to 'niedający się pojąć'), **odzirzeć* (skoro *nieodzirżany* to także 'niemożliwy do zrozumienia').

Zmiana semantyczna w rozumieniu m.in. Jana Baudouina de Courtenay (1871: 61) czy Ferdinanda de Saussure'a (2002: 329) jest powiązana z przesunięciem relacji między treścią a formą znaku, innymi słowy zmiany w języku dokonują się w płaszczyźnie formalnej i zarazem treściowej: ani forma, ani znaczenie nie mogą ulec zmianie bez wywołania odpowiedniej zmiany w drugim aspekcie znaku.

Z reguły zmiana znaczeniowa utożsamiana jest ze zmianą leksykalną, jednak zakres jej oddziaływania operuje na wszystkich jednostkach znaczących języka: morfemach, leksemach, schematach składniowych oraz zorganizowanej i zhierarchizowanej strukturze ponadzdaniowej, por. ‘bierność’ > ‘brak wiedzy co do zajścia relacjonowanego stanu rzeczy’ (**rěko-m-o* vs. **rzeko-m-o żatuju* (SStp) jako odległego refleksu przesunięcia wartości znaczeniowej morfemu), ‘zgodnie z prawdą’ > ‘takie, że mało brakuje, aby można było orzec, że spełnia daną cechę’ (*męki prawie nie usłowione* (SPXVI) vs. *prawie pięć dni*), ‘operator mówienia’ (także mowy niezależnej) > ‘operator komplementacji’ (*Pożądali są wierni krześcijani przysicia jego a rzekąc tako, iże przydzi ty k nam, nasz miły Panie Boże* (BZPPŚ) vs. *pokazuje ewangelista, iże tet to krol [...] wszystkie krole zmija* (BZPPŚ)), ‘anafora zdaniowa’ > ‘wynikanie dyskursywne’ (*Odpowiedziausz pan jego i rzekł jemu: „Stugo zły a leniwy! [...]”. A zatym rzekł swym sługam: „Weźmicie od niego funt moj [...]”* vs. *Jest pan ignorantem w tych sprawach [...]. Niechże pan zatem nie zabiera głosu*). Ponadto zmiana leksykalna jest zjawiskiem odnoszącym się, poza zmianami semantycznymi sensu stricto, również do budowy morfologicznej wyrazów i zmiany ich węzłów morfologicznych (por. *u-dr-ęk-a* > *u-dręk-a*), zapożyczeń (por. *dziedziniec* z rus. *дѣтиньць*), adideacji (por. *roz-rzeszyć* > *roz-grzeszyć*), licznych czynników morfonologicznych itd., o których nie będziemy tu mówić. Jako szczególny typ zmiany znaczeniowej należy także traktować desemantyzację jednostki, por. **dobro-jb* > stpol. *dobry* vs. *dobr, mieć* [coś] vs. *mieć nadzieję* (por. stpol. *nadziewać się*).

2. Przyczyny zmian semantycznych

Danuta Buttlerowa (1978: 11–12) przywołuje kilka ogólnych i najpowszechniejszych interpretacji przyczyn zmian znaczeniowych. Pierwszą jest konieczność nazwania ograniczonym zasobem nazw praktycznie nieograniczonej sfery realiów. Wtórne funkcje nabywane przez element znaczący zmieniają jego pierwotną treść. Drugą wiąże zmiany znaczeniowe z wpływem użytkowników języka, którzy, dążąc do precyzji, ekonomiczności przekazu i ciągłego odświeżania środków ekspresji, modyfikują treściowo wypowiedane przez siebie komunikaty. Jako trzecią przyczynę Buttlerowa podaje wewnętrzne mechanizmy mówienia, których skutkiem jest kondensacja znaczeń (np. elipsa, tendencja do skracania). Kolejną przyczyną ma być brak ciągłości pokoleniowej w użyciu języka. Zgodnie z tą koncepcją najmłodsze pokolenie przyswaja wyrazy w kontekście ich zastosowań sytuacyjnych, a nie w całokształcie ich znaczeń, czego skutkiem jest utrwalanie się tylko treści sytuacyjnych. Inną jeszcze przyczyną zmian semantycznych jest wzajemne oddziaływanie na siebie elementów tekstu. Kontekst językowy wpływa na modelowanie własności semantycznych. Ostatnim z wymienianych w pracy D. Buttlerowej bodźców zmian semantycznych są czynniki wewnętrznojęzykowe, związane z całokształtem relacji między składnikami systemu semantycznego. Wskazane czynniki można ująć w cztery ogólne przyczyny: 1. wewnętrznojęzykowe, np. **lubo* ‘(to) przyjemne, kochane’ > spójnik alternatywy; 2. historyczne, tj. warunkowane zmianami kulturowymi, np. *pióro* ‘jeden z wyrostków porastających ptaka’ > ‘narzędzie do pisania atramentem’, *latać* (o ptaku) > *latać* (o ptaku lub samolocie); 3. społeczne, tzn. wynikające z przemian w sferze socjalnej, np. *biskup* z gr. *epískopos* o pierwotnym znaczeniu ‘strażnik,

opiekun'; 4. psychologiczne, związane z tabuizacją bądź szerszeniem się metafor odnoszących się do szczególnie rozpowszechnionych obszarów życia, np. *niedźwiedź* (z psł. **medvědō* 'zjadacz miodu'), *drapacz chmur*.

3. Klasyfikacja zmian znaczeniowych

Tradycyjnie, zgodnie z propozycją Stephena Ullmanna (1963), wyróżnia się najczęściej następujące typy zmian semantycznych: 1. rozszerzenie znaczenia (por. *piwnica* 'podziemne pomieszczenie do przechowywania piwa' > 'podziemne pomieszczenie do przechowywania różnych produktów'); 2. zawężenie znaczenia (por. *żyto* stpol. 'każdy gatunek zboża' > npol. '(konkretny) gatunek zboża'); 3. przeniesienie znaczenia (np. *nawigacja* 'kierowanie statkiem' > 'kierowanie pojazdem (statkiem, samolotem, samochodem)'); 4. użycie figuratywne oparte na analogii lub cechach wspólnych między rzeczami (np. *żuraw* 'ptak' > 'duży dźwиг do przemieszczania sprzętów zawieszanych na jego ruchomym ramieniu'); 5. melioracja znaczenia (por. psł. **čěna* 'kara, zemsta' > npol. 'wartość'); 6. degradacja znaczenia (por. *mierny* stpol. 'wymierzony; dający się zmierzyć' > npol. 'nieosiągający nawet przeciętnego poziomu w jakiejś normie').

Nie jest to bynajmniej podział wyczerpujący. Przykładowo Andreas Blank (1997: 157–344) uzupełnia go o: przeniesienie kohiponimiczne, antyfrazę, autoantonimie i autokonwersję. Kohiponimia zachodzi wówczas, gdy żaden z dwóch *sememów* leksemów z jednego pola leksykalnego nie jest hiponimem drugiego i leksemy te nie są ani synonimami, ani antonimami (Blank 1997: 207). Zmiana znaczenia polegałaby w tym wypadku na przeniesieniu znaku na potencjalnego referenta będącego w relacji podobieństwa opartego na kohiponimii do pierwotnego referenta, np. nazwanie długopisu *piórem*. Antyfraza jest zmianą znaczenia, której podstawą jest kontrast między desygnatem a jego nazwą wynikający z wiedzy o świecie bądź znaczeń konotacyjnych, por. *dama do towarzystwa* 'szacowna kobieta' > ' prostytutka'. W niewielkiej zaś grupie wyrazów dochodzi do zmiany opartej na kontraście autoantonimicznym, w którym dwa znaczenia traktowane są jako bezpośrednio oponujące ze sobą, np. *przyjemniak* 'ktoś o przyjemnym usposobieniu' > 'osoba nieuprzejma'. Wreszcie w efekcie zmiany znaczeniowej słowo może nabrać znaczenia swojego konwersu, np. *wynajmować* 'komuś' > 'od kogoś'. Ten rodzaj zmian semantycznych odnosi się w zasadzie do czasowników i załamuje się przy uwzględnieniu rygorystycznej koncepcji jednostki języka.

Wskazane wyżej mechanizmy zmian znaczeniowych można ująć w kilku ogólnych typach: 1. przeniesienie znaczenia (ogólnego na szczegółowe bądź szczegółowego na ogólne albo przeniesienie adaptacyjno-analogiczne w celu określania nowych desygnatów); 2. elizja, epenteza bądź modyfikacja jakiegoś komponentu znaczeniowego; 3. transpozycja komponentów znaczeniowych, również między przedmiotową a nieprzedmiotową warstwą języka.

Elizabeth C. Traugott (1989: 34–35) przedstawiła ogólną propozycję kierunków zmian semantycznych: 1. ze znaczeń odnoszących się do zewnętrznych stanów rzeczy powstają znaczenia odnoszące się do wewnętrznie opisywalnych stanów rzeczy (oceniających, percepcyjnych, kognitywnych); 2. ze znaczeń odnoszących się do sytuacji zewnętrznej lub wewnętrznej tworzą się znaczenia związane z warstwą (meta)tekstową lub metajęzykową; 3. znaczenia z czasem ulegają coraz większej subiektywizacji w wypowiedzi, czego konsekwencją jest – jak

się zdaje – desemantyzacja częściowa lub całkowita. Ten ostatni kierunek krzyżuje się częściowo z procesem gramatykalizacji lub pragmatyzacji (gramatykalizacja jest procesem, w wyniku którego struktura składniowa, konstrukcja, złożenie, wyraz lub forma słowa, a nawet jednostka gramatyczna stają się bardziej nacechowane funkcyjnie niż przed przekształceniami (utrata „samodzielności”). W wypadku takiego rozwoju jedna z funkcji jednostki językowej, prymarna bądź sekundarna, ulega zmianie w jednej lub w kilku domenach semantycznych; przekształceniu podlegają właściwości składniowe takiej jednostki, pełnione przez nią funkcje gramatyczne, dochodzi do przeobrażenia struktury morfo(no)logicznej i substancji fonologicznej. Z kolei pragmatyzacja jest procesem, w wyniku którego jednostka leksykalna poziomu przedmiotowego ulega przekształceniu, przechodząc do nieprzedmiotowego planu języka bezpośrednio, to znaczy z pominięciem fazy gramatykalizacji. W efekcie tego procesu powstają wyrażenia pełniące funkcję wykładników spójności tekstu, operujące na poziomie tekstu, a nie – pojedynczego wypowiedzenia (por. Brinton 2008: 61–66).

4. Uwagi końcowe

Polskie badania zmian semantycznych mają głównie charakter materiałowy (por. Łoś 1925; Otrębski 1948; Jakubowicz 2010). Prace z zakresu teorii zmian (por. Szober 1929, 1930; Buttlar 1978; Kleparski 1999) aplikują na grunt polski propozycje wypracowane w dominującym w danym okresie nurcie badań historyczno-semantycznych (por. Paul 1880; Bréal 1897; Meillet 1926; Ullmann 1963; Geeraerts 1997). Zmierzają one do uporządkowania materiału polskiego ze względu na odmienne kryteria (logiczne, psychologiczne, socjologiczne, etymologiczne). W gruncie rzeczy ten dział badań językoznawczych nie poddaje się łatwej systematyzacji, gdyż nie istnieje obecnie żadna, powszechnie przyjęta klasyfikacja przeobrażeń semantycznych wyrazów.

→ POLE SEMANTYCZNE, SEMANTYKA HISTORYCZNA

Literatura

- Blank, A. 1997. *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Bréal, M. 1897. *Essai de sémantique: science des significations*. Paris: Hachette.
- Brinton, L.J. 2008. *The comment clause in English: syntactic origins and pragmatic development (Studies in English language)*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Buttlar, D. 1978. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Geeraerts, D. 1997. *Diachronic prototype semantics: a contribution to historical lexicology (Oxford Studies in Lexicography and Lexicology)*. Oxford: Clarendon Press.
- Jakubowicz, M. 2010. *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańskiego*. Warszawa: SOW.
- Kleparski, G.A. 1999. „Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 55: 77–91.
- Łoś, J. 1925. „Znaczenie i życie wyrazów”. W *Gramatyka polska. T. 2: Słownictwo*, red. J. Łoś. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 139–280.

- Meillet, A. 1926. *Linguistique historique et linguistique générale*, t. 1. Paris: H. Champion.
- Otrębski, J. 1948. *Życie wyrazów w języku polskim*. Poznań: PTPN.
- Paul, H. 1880. *Principien der Sprachgeschichte*. Halle: Niemeyer.
- Saussure, F. 2002. *Écrits de linguistique générale* (wyd. S. Bouquet, R. Engler i A. Weil, *Bibliothèque de philosophie*). Paris: Gallimard.
- Szober, S. 1929. *Życie wyrazów. Powstawanie wyrazów (nowotwory swojskie i zapożyczenia)*, t. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Szober, S. 1930. *Życie wyrazów. Zamieranie i przemiany wyrazów*, t. 2. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Traugott, E.C. 1989. „On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change”. *Language* 65(1): 31–55.
- Ullmann, S. 1959. *The principles of semantics*. Oxford–Glasgow: Basil Blackwell–Jackson, Son & Co.
- Ullmann, S. 1963. *The principles of semantics*, wyd. 2. Oxford–Glasgow: Basil Blackwell–Jackson, Son & Co.
- Бодуэн де Куртэнэ, И. 1871. *Некоторые общие замечания о языковедении и языке*. Санкт Петербург: Печ. В.И. Головина.